

Dariusz Jarosz

Polityka socjalna Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec kombatantów w latach 1971-1989

Przegląd Historyczno-Wojskowy 16 (67)/4 (254), 103-130

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dariusz Jarosz

POLITYKA SOCJALNA POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ WOBEC KOMBATANTÓW W LATACH 1971–1989

Działalność ruchu kombatanckiego po II wojnie światowej nadal czeka na swego dziejopisa. Dotychczasowy dorobek piśmienniczy na ten temat obejmuje nieliczne opracowania monograficzne o zróżnicowanej wartości naukowej. Te z nich, które powstały przed 1989 r., choć trudne do pominięcia ze względu na wartości informacyjne, noszą piętno epoki, w której powstawały, zwłaszcza w warstwie interpretacyjnej. Wiele wątków z punktu widzenia ówczesnych władz drażliwych i nie do pogodzenia z obowiązującą wykładnią propagandową zostało w nich pominiętych bądź potraktowanych w sposób niezgodny z rygorami naukowymi¹. Wśród opracowań nowych, nieskrępowanych ograniczeniami cenzuralnymi i wykorzystujących różnorodną bazę źródłową, w tym spuściznę archiwalną organizacji kombatanckich, na wyróżnienie zasługuje praca Joanny Wawrzyniak² dotycząca wpływu Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) na tworzenie i upowszechnianie obrazu II wojny światowej zgodnego z doktryną państwową. Znakomitą próbę przedstawienia funkcjonowania w PRL Środowiska Świętokrzyskich Zgrupowań Partyzanckich Armii Krajowej „Ponury” – „Nurt”, dystansującego się od oficjalnej ideologii kombatanckiej, podjął Marek Jedynek³. Wiele informacji na temat działalności kombatantów wileńskiej AK w peerelowskiej rzeczywistości można odnaleźć w pracy Piotra Niwińskiego⁴. Ciekawej charakterystyki żydowskiego ruchu kombatanckiego dokonał August Grabski⁵.

Z lektury tych opracowań wynika, że kwestie różnorodnej pomocy społecznej odgrywały w działalności powojennych organizacji kombatanckich ważną, a często wręcz pierwszoplanową rolę. Rozwiązania zawarte w odpowiednich

¹ Zob. m.in.: M. Góralewski, T. Kamiński, *Organizacje kombatanckie i społeczno-obronne w służbie ludowej ojczyzny 1945–1969*, Warszawa 1977; *Zbowidowcy. Tradycje i zadania*, Warszawa 1969; H. Rechowicz, *Związek Weteranów Powstań Śląskich 1945–1949*, Katowice 1966; A. Wierzejewski, *Ruch kombatancki w Wielkopolsce: zarys dziejów do 1989 roku*, Poznań 1989; *Ruch kombatancki na Warmii i Mazurach w latach 1945–1985: materiały z sesji popularnonaukowej 11 grudnia 1985 r.*, Olsztyn 1985.

² J. Wawrzyniak, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, Warszawa 2009.

³ M. Jedynek, *Niezależni kombatanci w PRL. Środowisko Świętokrzyskich Zgrupowań Partyzanckich Armii Krajowej „Ponury” – „Nurt” (1957–1989)*, Kielce–Kraków 2014.

⁴ P. Niwiński, *Działania komunistycznego aparatu represji wobec środowisk kombatantów wileńskiej AK 1945–1980*, Warszawa 2009.

⁵ A. Grabski, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2002.

przepisach prawnych o udzielaniu weteranom takiej pomocy ze strony państwa w praktyce stawiały starających się o nią wobec istotnych dylematów moralnych, związanych z uprzywilejowaną pozycją ZBoWiD-u w podejmowaniu decyzji o jej przyznawaniu.

Autor niniejszego artykułu postawił sobie dwa podstawowe cele badawcze: omówienie stosunku władz PRL do problemów socjalno-bytowych kombatantów; ustalenie wpływu polityki władz w tych kwestiach na funkcjonowanie organizacji i środowisk weteranów.

Podjęte rozważania zostały ograniczone do lat 1971–1989. Wynika to z przekonania, że wówczas dokonano najdalej idących zmian w polityce społecznej wobec kombatantów, co znalazło wyraz w przyjętych aktach prawnych. W ostatnich dwóch dekadach PRL-u najbardziej w okresie powojennym rozbudowano system przywilejów dla tej grupy społecznej.

Podstawą źródłową podjętych badań były – oprócz nielicznych opracowań – akta najważniejszych organizacji kombatanckich przechowywane w Archiwum Akt Nowych (AAN), w tym przede wszystkim dokumenty Zarządu Głównego ZBoWiD. Ponadto kwerendą objęto zespół Urzędu Ministra do Spraw Kombatantów (1972–1982) oraz Urzędu do Spraw Kombatantów (1982–1987).

Zmiany prawne i organizacyjne

Zmiany polityczne zapoczątkowane w grudniu 1970 r. miały istotny wpływ na sytuację środowisk kombatanckich. Nowa ekipa władzy na czele z Edwardem Gierkiem próbowała również wśród nich poszukiwać elementów legitymizacji dla swych rządów. Służyła temu polityka rozbudowy przywilejów w zakresie pomocy społecznej. Za przejaw woli podniesienia rangi spraw kombatantów w polityce państwa należy uznać utworzenie 15 czerwca 1972 r. Urzędu do Spraw Kombatantów (UdSK), funkcjonującego na prawach ministerstwa. Wysoką rangę urząd ten utracił na mocy ustaw z 26 maja 1982 r. (przestał być ministerstwem; był urzędem centralnym podległym premierowi) i z 23 października 1987 r. (sprawy kombatantów przejęło utworzone Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej).

Zmiany nastąpiły również w ZBoWiD-zie – najważniejszej i najliczniejszej organizacji kombatanckiej w Polsce istniejącej od 1949 r. W 1972 r. na czele jej Rady Naczelnej stanął premier Piotr Jaroszewicz, a prezesem Zarządu Głównego został Stanisław Wroński. Stan liczebny Związku na 8 maja 1974 r. jest szacowany na ok. 400 tys. członków, tj. o 100 tys. więcej niż w roku 1969⁶.

W 1973 r. UdSK przedstawił kierownictwu partii i rządu „Raport o sytuacji kombatantów”, sporządzony przez komisję powołaną przez prezesa Rady Ministrów. Stwierdzano w nim m.in., że środowisko kombatanckie wraz

⁶M. Góralewski, T. Kamiński, *op. cit.*, s. 71.

z rodzinami pozostałymi po kombatantach liczyło ok. 600 tys. osób, z czego ok. 420 tys. było zrzeszonych w ZBoWiD-zie, Związku Inwalidów Wojennych PRL (ZIW) i Związku Ociemniałych Żołnierzy (ZOŻ). Autorzy raportu zwracali uwagę na zróżnicowaną sytuację materialną i szybki proces starzenia się weteranów. Pisali, że już w latach 1970–1973 podjęto działania doraźne mające na celu poprawę sytuacji bytowej inwalidów wojennych: obniżenie wieku emerytalnego dla tej grupy, podwyższenie dodatku do emerytury przyznawanego w zamian za wstrzymaną rentę inwalidy wojennego, podwyższenie dodatku z tytułu zaliczenia do I grupy inwalidzkiej, znaczne zwiększenie dotacji państwa na pomoc społeczną realizowaną przez ZIW dla swoich członków⁷.

Wysiłki te uznano jednak za niedostateczne do zatrzymania pauperyzacji środowisk kombatanckich.

Krytyczna diagnoza stała się przesłanką do przyjęcia nowych rozwiązań, przewidzianych w ustawach z 29 maja 1974 r. o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin (tzw. ustawa inwalidzka)⁸ oraz z 23 października 1975 r. o dalszym zwiększeniu świadczeń dla kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych (tzw. ustawa kombatanka)⁹.

Ustawa inwalidzka określała przede wszystkim, kto jest inwalidą wojennym uprawnionym do korzystania z jej przywilejów (art. 6). Był nim zawodowy lub niezawodowy żołnierz, który został zaliczony do jednej z trzech grup inwalidów wskutek urazów powstałych w związku z działaniami wojennymi lub mającymi charakter wojennych w czasie:

- pełnienia w okresie II wojny światowej służby w Wojsku Polskim, w polskich formacjach wojskowych przy armiach sojuszniczych oraz w oddziałach ruchu podziemnego lub partyzanckiego prowadzących na obszarze państwa polskiego walkę z hitlerowskim okupantem;
- pełnienia służby w polskich siłach zbrojnych *w okresie walk o utrwalanie władzy ludowej*;
- pełnienia w latach 1939–1945 służby w armii ZSRR *oraz w innych armiach sojuszniczych, a także w oddziałach antyfaszystowskiego ruchu podziemnego lub*

⁷J. Boczek, *Uprawnienia kombatantów oraz członków ich rodzin w zakresie emerytur, rent i innych świadczeń socjalnych*, Warszawa 1979, s. 6–7; *Rozporządzenie Rady Ministrów z 8 XII 1972 r. w sprawie podwyższenia niektórych świadczeń rentowych dla inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin*, „Dziennik Ustaw” (dalej – Dz. U.) 1972, nr 55, poz. 364; *Uchwała nr 309 Rady Ministrów z 8 XII 1972 r. w sprawie przechodzenia na emeryturę inwalidów wojennych i wojskowych*, „Monitor Polski” 1972, nr 57, poz. 302. Zgodnie z ostatnim rozporządzeniem inwalidzi wojenni posiadający wymagany okres zatrudnienia mogli przejść na emeryturę po osiągnięciu 50 lat (kobiety) i 55 lat (mężczyźni), jeżeli z tytułu inwalidztwa związanego ze służbą wojskową zostali zaliczeni do I lub II grupy inwalidów, oraz w wieku 55 lat (kobiety) i 60 lat (mężczyźni), jeżeli zaliczono ich do III grupy. Wyjaśnienie kryteriów przynależności do odpowiednich grup zob. przypis 11.

⁸Dz. U. 1974, nr 21, poz. 117, z późn. zm.

⁹*Ibidem* 1975, nr 34, poz. 186.

partyzanckiego działających na obszarze innych państw, pod warunkiem, że osoby te miały obywatelstwo polskie.

Za inwalidztwo powstałe w związku z działaniami wojennymi lub mającymi charakter działań wojennych uznawano takie, które było następstwem zranień, kontuzji i innych obrażeń lub chorób doznanych: w walce z wrogiem; na froncie lub w związku z pobytem na froncie; wskutek wypadku pozostającego w związku z pełnieniem czynnej służby wojskowej w czasie działań wojennych lub mających charakter wojenny; w związku z pobytem w niewoli lub w obozie dla internowanych żołnierzy; w związku z udziałem w ruchu podziemnym lub partyzanckim oraz z pobytem w niewoli, obozach koncentracyjnych lub więzieniach za udział w tym ruchu (art. 7).

Zgodnie z art. 60 ustawy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych renty przysługiwały m.in. osobom zaliczonym do jednej z grup inwalidów wojennych wskutek inwalidztwa powstałego w związku z działaniami wojennymi lub mającymi charakter działań wojennych, ale w innych okolicznościach niż wskazane w ustawie, jeżeli osoby te były już uznane za inwalidów wojennych w myśl przepisów obowiązujących przed wejściem w życie ustawy z 29 maja 1974. Dotyczyło to osób, które zostały uznane za inwalidów w związku z pełnieniem służby wojskowej w I wojnie światowej, służby w MO i organach bezpieczeństwa publicznego w walkach z *bandami reakcyjnego podziemia po wyzwoleniu* oraz w armii niemieckiej podczas II wojny światowej (osoby narodowości polskiej pełniące tę służbę z przymusu władz niemieckich, będące stałymi mieszkańcami b. Wolnego Miasta Gdańska lub Ziemi Odzyskanych przed włączeniem tych obszarów do Polski). Jeżeli jednak osoby te nie nabyły uprzednio uprawnień inwalidów wojennych, to nie mogły uzyskać ich na podstawie nowych przepisów.

Inwalidztwo orzekała Wojskowa Komisja Lekarska, a grupę inwalidztwa – Komisja Lekarska ds. Inwalidztwa i Zatrudnienia. Zgodnie z wcześniejszymi regulacjami (rozporządzenie ministra pracy, płac i spraw socjalnych z 22 grudnia 1972 r. w sprawie szczegółowych zadań, organizacji i postępowania komisji lekarskich do spraw inwalidztwa i zatrudnienia)¹⁰ w skład wojewódzkiej Komisji do spraw Inwalidztwa i Zatrudnienia wchodził przedstawiciel ZBoWiD-u.

Podstawę wymiaru renty stanowiła zryczałtowana kwota w wysokości 2200 zł, w 1977 r. zwiększona do 3000 zł.

Dla osób zaliczonych do I i II grupy inwalidzkiej wysokość renty inwalidy wojennego wynosiła 100% podstawy wymiaru (od 1977 r. – 3000 zł), dla III – 65% tej podstawy (od 1977 – 1950 zł)¹¹.

¹⁰ *Ibidem* 1973, nr 1, poz. 2, ze zmianą w 1974, nr 51, poz. 337.

¹¹ Zgodnie z obowiązującym prawem do I grupy inwalidztwa należały osoby, które z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu były całkowicie niezdolne do wykonywania jakiegokolwiek pracy zarobkowej, a ponadto wymagały opieki innej osoby; do grupy II

Do tak obliczonej renty przysługiwały dodatki:

- 25% renty za ordery: Budowniczych Polski Ludowej, *Virtuti Militari*, Odrodzenia Polski, Krzyża Grunwaldu i Sztandaru Pracy, oraz medale: Zasłużony Górnik PRL, Zasłużony Hutnik PRL, Zasłużony Kolejarz PRL, Zasłużony Stoczniowiec PRL, a także za Order *Virtuti Militari* przyznany przez władze inne niż Polski Ludowej w okresie od 1 września 1939 do 13 lutego 1946 r. za zasługi w czasie II wojny światowej;
- dodatek pielęgnacyjny – w wypadku inwalidy wojennego zaliczonego do I grupy wyłącznie z powodu uszkodzeń zdrowia pozostających w związku z działaniami wojennymi (wynosił on 1100 zł miesięcznie).

Odpowiednie dodatki przysługiwały inwalidom zaliczonym do grup inwalidzkich z powodu uszkodzeń zdrowia doznanych w związku z działaniami wojennymi oraz tzw. ogólnego stanu zdrowia (500–800 zł miesięcznie). Ustanowiono również nowe dodatki rodzinne dla żon i dzieci inwalidów wojennych oraz z tytułu utrzymywania małżonka.

Ustawa przewidywała również inne uprawnienia. Poza nielicznymi wyjątkami wysokość renty inwalidy wojennego nie ulegała żadnym ograniczeniom z tytułu zatrudnienia lub osiągnięcia dochodów z innych źródeł. Inwalida wojenny uzyskiwał prawo do pełnej renty wraz z przysługującymi dodatkami nawet wtedy, gdy wysokość świadczenia przekraczała podstawę wymiaru renty. Emerytury i renty przysługujące na podstawie przepisów o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym wraz z należnymi wzrostami i dodatkami, z wyjątkiem dodatków rodzinnych i z tytułu zaliczenia do I grupy inwalidów, nie mogły być wyższe niż 95% podstawy wymiaru renty czy emerytury. Z chwilą nabycia prawa do emerytury inwalida wojenny mógł pobierać przysługującą mu rentę inwalidzką powiększoną o połowę emerytury albo emeryturę podwyższoną o połowę renty inwalidzkiej, nie mniej jednak niż 15% podstawy wymiaru emerytury. Taką samą zasadę stosowano odpowiednio do inwalidy wojennego, który nabył prawo do renty w zamian za gospodarstwo rolne przekazane państwu lub następcy.

Inwalidzi wojenni zaliczeni do I lub II grupy mogli przejść na emerytury w wieku: kobiety – 50 lat, mężczyźni – 55. Inwalidzi zaliczeni do III grupy byli uprawnieni do przejścia na emeryturę w wieku: kobiety – 55 lat, mężczyźni – 60. Było to powtórzenie regulacji zawartych w uchwale nr 309 Rady Ministrów z 8 grudnia 1972 r. w sprawie przechodzenia na emeryturę inwalidów wojennych i wojskowych.

– osoby, które z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu były całkowicie niezdolne do wykonywania jakiegokolwiek pracy zarobkowej; do III – osoby, które zachowały ograniczoną zdolność do zarabkowania lub nawet dotychczasową zdolność do zarabkowania, ale miały szczególne naruszenie sprawności organizmu określone przepisami. Zob. A. Wiktorow, H. Balicka-Kozłowska, *Analiza i ocena III grupy inwalidzkiej*, Warszawa 1982, s. 7.

Możliwość wcześniejszego przejścia na emeryturę była przywilejem, który nie uprawniał zakładu pracy do rozwiązania z inwalidą stosunku pracy w związku z osiągnięciem przez niego wieku emerytalnego.

W razie konieczności leczenia sanatoryjnego inwalidzie wojennemu przysługiwało prawo do uzyskania skierowania na to leczenie co najmniej raz na 3 lata, przy czym – jeżeli był zatrudniony – miał prawo je uzyskać w ramach zwolnienia lekarskiego od pracy, w odróżnieniu do ogółu pracowników, którzy w zasadzie otrzymywali takie skierowania w ramach urlopu wypoczynkowego. Miał też prawo do bezpłatnego otrzymania wózka inwalidzkiego albo pomocy finansowej w zakupie przydzielonego mu samochodu osobowego.

Ustawa stanowiła, że świadczenia lecznicze oraz leki, środki opatrunkowe, przedmioty ortopedyczne i środki pomocnicze są udzielane inwalidom wojennym bezpłatnie. Członkowie ich rodzin mieli również prawo do tych świadczeń, a także do świadczeń położniczych na zasadach określonych przepisami o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym. Na własny wniosek inwalida wojenny mógł być umieszczony w domu kombatanatów, rencistów lub w innym zakładzie, przy czym na pokrycie kosztów jego utrzymania można było potrącić nie więcej niż 80% renty.

Ustawa przyznawała mu również prawo do zatrudnienia. Na jego wniosek właściwy terenowy organ administracji był zobowiązany do skierowania go do pracy. Rozwiązanie z nim stosunku pracy mogło nastąpić tylko za zgodą terenowego organu administracji państwowej. Jego urlop wypoczynkowy był o 10 dni dłuższy niż pozostałych pracowników. Okres działalności kombatanckiej zaliczano inwalidzie wojennemu w wymiarze podwójnym do okresu zatrudnienia, od którego zależało przyznanie emerytury.

Inwalidzi wojenni byli uprawnieni do 50-procentowej zniżki przy nabywaniu biletów na przejazdy koleją i autobusami PKS oraz do ulgi przy przejazdach komunikacją miejską w całym kraju.

Na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 31 maja 1974 r. w sprawie niektórych ulg i przywilejów przysługujących inwalidom wojennym i wojskowym¹² inwalida wojenny uzyskiwał prawo do bezpłatnego korzystania z odbiorników radiowych i telewizyjnych, do 50-procentowej zniżki w opłatach rejestracyjnych i za obowiązkowe ubezpieczenie od uszkodzeń (autocasco) pojazdów samochodowych niesłużących do zarobkowego przewozu, nabywania po cenach ulgowych biletów do teatru, kina, opery itp. Zarówno bilety do tych instytucji kultury i na przejazdy środkami komunikacji, jak i artykuły w placówkach handlu detalicznego mógł nabywać poza kolejnością.

Ustawa z 29 maja 1974 r. regulowała w korzystny sposób również zaopatrzenie członków rodzin pozostałych po poległych i zmarłych żołnierzach oraz po

¹² Dz. U. 1974, nr 21, poz. 124.

zmarłych inwalidach wojennych. Szczególnie istotne rozwiązanie, obowiązujące od 1 maja 1977 r., polegało na niezawieszaniu wypłaty renty uprawnionym członkom rodziny w razie ich zatrudnienia lub osiągnięcia przez nich dochodów z innych źródeł, i to bez względu na ich wysokość. W sprawach o świadczenia z ustawy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych zniesiono przedawnienie, które występowało w poprzednio obowiązujących przepisach¹³.

Na podstawie art. 4 i 5 ustawy z 23 października 1975 r. o dalszym zwiększeniu świadczeń dla kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych omówione wcześniej uprawnienia przewidziane dla inwalidów wojennych, począwszy do 1 stycznia 1976 r. przysługiwały również tymże więźniom, jeżeli zostali zaliczeni do jednej z grup inwalidów wskutek inwalidztwa będącego następstwem zranień, kontuzji i innych obrażeń lub chorób powstałych w związku z pobytem w obozie koncentracyjnym. Nie musieli oni, jak wcześniej, udowodniać, że ich pobyt w obozie pozostawał w związku przyczynowym z pełnioną poprzednio służbą wojskową bądź z udziałem w ruchu podziemnym lub partyzanckim¹⁴.

Artykuł 1 wspomnianej wcześniej ustawy określał, kto mógł z niej skorzystać: *Świadczenia przewidziane w ustawie przysługują kombatantom – uczestnikom walk o narodowe i społeczne wyzwolenie ojczyzny, uczestnikom ruchu oporu, w tym również prowadzącym tajne nauczanie, więźniom obozów koncentracyjnych, w tym osobom prześladowanym w hitlerowskich więzieniach, oraz uczestnikom walk o utrwalanie władzy ludowej, którzy są obywatelami polskimi, zamieszkują na obszarze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i są członkami Związku Bojowników o Wolność i Demokrację bądź spełniają warunki uprawniające do członkostwa tego Związku. Związek Bojowników o Wolność i Demokrację – organizacja skupiająca w swych szeregach bojowników o narodowe i społeczne wyzwolenie Polski, więźniów hitlerowskich obozów koncentracyjnych i więźniów oraz uczestników walk o utrwalenie władzy ludowej – zaświadcza, że osoby te odpowiadają warunkom uprawniającym do świadczeń określonych w ustawie*¹⁵.

Ustawa zwiększała uprawnienia weteranów w zakresie pracowniczych emerytur i rent inwalidzkich. Okresy działalności kombatanckiej oraz pobytu w obozach koncentracyjnych zaliczały się w wymiarze podwójnym do okresu zatrudnienia, od którego zależało przyznanie emerytury lub renty inwalidzkiej (art. 8).

Przywilej ten umożliwiał uzyskanie emerytury wielu osobom, które inaczej nie miałyby możliwości osiągnięcia wymaganych okresów zatrudnienia (25 lat mężczyźni i 20 lat kobiety), albo znacznie przyspieszał przejście inwalidów z dotychczas pobieranej renty inwalidzkiej na wyższą od niej emeryturę. W art. 9

¹³ J. Boczek, *op. cit.*, s. 9–34.

¹⁴ *Ibidem*, s. 37.

¹⁵ *Ustawa z dnia 23 października 1975 r. o dalszym zwiększeniu świadczeń dla kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych*, Dz. U. 1975, nr 34, poz. 186.

ustawy przewidziano ponadto, że pracujący kombatanci oraz więźniowie obozów koncentracyjnych i więzień hitlerowskich mogli na własną prośbę (a nie na mocy decyzji administracji zakładu pracy) przejść na emeryturę w wieku 55 lat (kobiety) lub 60 lat (mężczyźni). Wcześniej ze skróconego wieku emerytalnego korzystali tylko ci kombatanci, którzy mieli status inwalidów wojennych. Wśród innych uprawnień grupy objętej ustawą wymienić należy przede wszystkim zaliczanie okresów działalności kombatanckiej i pobytu w obozie (więzieniu) do okresów zatrudnienia uprawniających do świadczeń należnych od zakładów pracy (nagroda jubileuszowa, dodatek lub premia za staż pracy itp.) oraz zwiększenie urlopu wypoczynkowego o 10 dni roboczych.

Ustawa kombatancka wraz z rozporządzeniami ministrów pracy, płac i spraw socjalnych oraz do spraw kombatantów regulowała przyznawanie lub podwyższenie emerytur i rent w drodze wyjątku. Zgodnie z tymi regulacjami kombatantowi (więźniowi), który nie miał prawa do ustawowej emerytury lub renty, a osiągnął wiek emerytalny (55 – kobiety, 60 lat – mężczyźni) albo został zaliczony do jednej z grup inwalidów i nie miał niezbędnych środków utrzymania, mogła być w drodze wyjątku przyznana emerytura lub renta inwalidzka w wysokości nieprzekraczającej 2000 zł miesięcznie. Pozostałemu po tak określonej zmarłej osobie członkowi rodziny, który nie miał prawa do renty ustawowej, mogła być w drodze wyjątku przyznana renta rodzinna w wysokości do 1400 zł miesięcznie, jeśli nie miał on niezbędnych środków utrzymania i spełniał określone warunki (wdowa, sierota, rodzice). Emerytura lub renta pobierana przez kombatanta (więźnia) mogła być podwyższona do kwoty nieprzekraczającej 2000 zł miesięcznie (bez dodatków), jeżeli mimo pobierania ustawowego świadczenia znajdował się on w bardzo trudnych warunkach materialnych i rodzinnych.

Do emerytur i rent wyjątkowych przysługiwały dodatki: za odznaczenia lub tytuły honorowe (25% emerytury lub renty); rodzinne dla żony i dzieci; z tytułu I grupy inwalidzkiej (500 lub 800 zł, gdy inwalidztwo I grupy było efektem utraty wzroku). Emerytury (renty) przyznawał lub podwyższał w drodze wyjątku i uznania ministra ds. kombatantów, na podstawie wniosków zaopiniowanych przez zarządy wojewódzkie ZBoWiD-u.

Renty (emerytury) wyjątkowe podwyższono w 1974 r. z 1500 do 1800 zł dla kombatanta i z 900 do 1200 zł dla rodziny, a od 1 stycznia 1976 r. do 2000 zł miesięcznie dla kombatanta i do 1400 zł dla rodzin.

Wszystkim uczestnikom powstań śląskich i powstańcom wielkopolskim oraz członkom rodziny pozostałym po zmarłym kombatancie, a uprawnionym do renty podwyższono od 1 maja 1977 r. świadczenia o 500 zł miesięcznie – dla powstańców, o i 300 zł – dla uprawnionych członków rodziny zmarłego kombatanta.

Dokumentem, na którego podstawie ustalano uprawnienia określone w ustawie o kombatantach, było zaświadczenie zarządu wojewódzkiego

ZBoWiD-u stwierdzające, że dana osoba jest członkiem Związku albo spełnia warunki wymagane do uznania za takiego członka, ma prawo do świadczeń określonych w ustawie o kombatantach, legitymizuje się uznanym okresem działalności kombatanckiej określonego rodzaju lub pobytu w obozie koncentracyjnym od 1 listopada 1942 r. do 9 maja 1945 r., udziału w ruchu oporu od 1 stycznia 1942 r. do 9 maja 1945 r. lub prowadzenia tajnego nauczania od 1 stycznia 1943 r. do 9 maja 1945 r.

Poza tym weterani mogli uzyskiwać świadczenia wynikające z działalności socjalnej organizacji kombatanckich dla swoich członków i podopiecznych oraz przez UdSK na rzecz całego środowiska (bezpłatne skierowania sanatoryjne, zakup sprzętu rehabilitacyjnego, dotacja na motorowy wózek inwalidzki lub na samochód, zapomogi doraźne, pierwszeństwo w załatwianiu pobytu w domach rencistów i innych domach pomocy społecznej).

Wskazana ustawa powołała do życia Państwowy Fundusz Kombatantów i Więźniów Obozów Koncentracyjnych, który rozdzielał środki niezbędne na: wypłatę rent inwalidzkich i rodzinnych przysługujących z ustawy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych, wypłatę kombatantom i ich rodzinom emerytur i rent przyznanych lub podwyższonych w drodze wyjątku, doraźną pomoc pieniężną dla kombatantów, budowę i wyposażenie sanatoriów uzdrowiskowych, zakładów leczniczych oraz domów kombatanta, ich utrzymanie i remontowanie¹⁶.

Kolejna i ostatnia w okresie PRL poważna regulacja uprawnień kombatanckich nastąpiła w 1982 r. Dokonano jej w ustawie z 26 maja o szczególnych uprawnieniach kombatantów¹⁷, w ustawie z 14 grudnia 1982 r. o zmianie ustawy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin¹⁸ oraz w dotyczących kombatantów zapisach ustawy z 14 grudnia 1982 r. o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin¹⁹. Kombatantom uznanym za inwalidów wojennych lub wojskowych oraz pozostałym po nich członkom ich rodzin przysługiwały odtąd świadczenia pieniężne i inne uprawnienia zapisane w ustawie z 29 maja 1974 r. o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin w brzmieniu obowiązującym od 1 stycznia 1983 r. Kombatantom, którzy nie mieli uprawnień do korzystania z takich zaopatrzeń przysługiwały uprawnienia do świadczeń emerytalno-rentowych określonych w ustawie z 14 grudnia 1982 r. o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin, jeżeli byli zatrudnieni, a ich uprawnienia nie zostały w sposób korzystniejszy unormowane w ustawie z 26 maja 1982 r. o szczególnych uprawnieniach kombatantów²⁰.

¹⁶J. Boczek, *op. cit.*, s. 40–53.

¹⁷Dz. U. 1982, nr 16, poz. 122.

¹⁸*Ibidem*, nr 40, poz. 269.

¹⁹*Ibidem*, poz. 267.

²⁰J. Kruszevska, *Uprawnienia kombatantów*, Warszawa 1985, s. 7.

Nowa ustawa kombatanccka w art. 1 określała grupę osób uprawnionych do świadczeń w sposób identyczny jak to czyniła jej poprzednia wersja z 1975 r.²¹. Z uprawnień kombatanta mogła skorzystać osoba, która miała obywatelstwo polskie, stałe miejsce zamieszkania na terenie PRL i była członkiem ZBoWiD-u albo miała warunki wymagane do członkostwa w tym związku określone w jego statucie (art. 3). O spełnieniu przez poszczególne osoby warunków do uzyskania uprawnień przewidzianych w ustawie orzekał ZBoWiD (art. 3). Wśród zapisanych uprawnień szczególnie istotny był tzw. dodatek kombatanccki, wypłacany osobom uprawnionym do emerytury lub renty, ale nieotrzymującym dodatków za odznaczenia orderem lub tytułem honorowym albo z racji tajnego nauczania. Wynosił on 20% podstawy wymiaru emerytury lub renty, nie mógł jednak przekraczać kwoty 3000 zł miesięcznie. Kombatanci – inwalidzi wojenni oraz pozostali po nich członkowie rodzin uzyskiwali świadczenia i uprawnienia przewidziane w odpowiednich przepisach. Przysługiwały one również więźniom obozów hitlerowskich i więźniom (jeżeli zaliczeni zostali do jednej z grup inwalidztwa) oraz członkom ich rodzin.

Kombatanci pracujący, którzy nie korzystali ze szczególnych uprawnień na podstawie przepisów o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin, mogli – na własny wniosek – przejść na emeryturę po osiągnięciu 55 lat przez kobietę i 60 lat przez mężczyznę, jeżeli mieli okres zatrudnienia wymagany do uzyskania emerytury. W sytuacjach wyjątkowych po osiągnięciu tego wieku, ale nienabyciu prawa do renty i emerytury, i nieposiadaniu niezbędnych środków utrzymania kombatantom można było przyznać emeryturę w drodze wyjątku. Mogli oni otrzymać również rentę inwalidzką, jeżeli zostali zaliczeni do grupy inwalidów, a ich rodziny rentę rodzinną. O przyznaniu tych świadczeń decydował prezes UdSK. Osobom pracującym zaliczano lata działalności kombatancckiej do okresu zatrudnienia, od którego zależało przyznanie lub wysokość świadczeń przysługujących pracownikom od zakładów pracy. Okresu tej działalności nie zaliczało się jednak do okresu zatrudnienia, od którego zależały prawa do urlopu wypoczynkowego lub innego świadczenia przysługującego po przepracowaniu roku albo okresu krótszego niż rok. Pracującym kombatantom zwiększano przysługujący im urlop wypoczynkowy o 10 dni (urlop kombatanccki). Rozwiązanie umowy o pracę z kombatantem w okresie 2 lat przed osiągnięciem wieku uprawniającego do wcześniejszego przejścia na emeryturę (55 lat – kobiety, 60 – mężczyźni) mogło nastąpić tylko po uprzednim uzyskaniu zgody właściwego organu administracji państwowej. Kombatanci mieli prawo m.in. do korzystania, w miarę możliwości, z pierwszeństwa w przyjmowaniu na leczenie w szpitalach i sanatoriach lecznictwa specjalnego i zakładowego. Minister zdrowia i opieki społecznej zgodnie z regulacją ustawową miał organizować sanatoria i zakłady lecznicze dla kombatantów, a dla osób wymagających szczególnej opieki – domy kombatanta.

²¹ Analiza ustawy zob. *ibidem*, s. 11–42; M. Łukowicz, *Uprawnienia kombatantów i członków ich rodzin w zakresie emerytur, rent i innych świadczeń socjalnych*, Warszawa 1985, s. 6–10, 25–36.

Ustawa zawierała katalog innych przywilejów dla tej grupy: ulgi na przejazdy miejskimi środkami lokomocji, zniżka cen wykupu od państwa lokalu mieszkalnego na własność, pierwszeństwo w: nabyciu od państwa działki rekreacyjnej, uzyskaniu zezwolenia na prowadzenie działalności gospodarczej i nabywaniu urządzeń oraz środków opałowyc (jeżeli kombatanci prowadzili gospodarstwo rolne lub inną działalność na własny rachunek i nie zatrudniali pracowników najemnych). Kombatantom – emerytom i rencistom przysługiwała 50-procentowa zniżka przy zakupie biletów kolejowych i autobusowych, zniżka w abonamentowych opłatach telefonicznych oraz bezpłatne korzystanie z radioodbiorników i telewizorów, ulga w opłatach za korzystanie z energii elektrycznej, gazowej i ciepłej dla celów domowych. Kombatanci nabywali również ulgi w opłatach rejestracyjnych od pojazdów samochodowych oraz składkach za ich ubezpieczenie. Ustawa w rozdziale 5 stanowiła, iż tworzy się Fundusz Kombatantów, którego środki miały być wydatkowane na wypłatę świadczeń emerytalnych i rentowych, doraźną pomoc pieniężną oraz finansowanie kosztów budowy domów kombatanta. 7 maja 1987 r. w ustawie o szczególnych uprawnieniach kombatantów dokonano zmiany polegającej na dokładniejszym określeniu wielkości i sposobu udzielania ulgi w opłatach za korzystanie z energii elektrycznej, gazowej i ciepłej (ryczałt w wysokości 500 zł miesięcznie, wypłacany przez organa rentowe)²².

Dokonane w 1982 r. zmiany w ustawie o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin z 29 maja 1974 r. zwiększały wysokość przewidzianych świadczeń rentowych oraz zakres innych uprawnień oraz powiększały grono osób mogących z nich korzystać.

Zmiana regulacji dotyczyła również określenia grupy osób, które uznawano za inwalidów wojennych. Do dotychczas wymienionych w art. 7 ustawy z 29 maja 1977 r. dodano (w art. 7a) tych, których inwalidztwo było następstwem zranień lub kontuzji doznanych w związku z: pełnieniem służby w wojskowych oddziałach ludowych w czasie wojny domowej w Hiszpanii lub podczas internowania w następstwie tej służby; udziałem w obronie Poczty Gdańskiej we wrześniu 1939 r. i w walkach o cytadelę poznańską w lutym 1945 r.; uczestniczeniem w konwojach podczas wojny 1939–1945 w charakterze członka załóg handlowych statków morskich; udziałem w walkach o utrwalenie władzy ludowej (jako funkcjonariusz MO, organów bezpieczeństwa i członek ORMO, funkcjonariusz Straży Ochrony Kolei w pułku podlegającym dowództwu Grupy Operacyjnej „Wisła”) i rozminowywaniem kraju w czasie pełnienia służby w Siłach Zbrojnych PRL po zakończeniu wojny 1939–1945.

Renta inwalidzka dla inwalidy wojennego III grupy została podwyższona w porównaniu z zapisaną w ustawie z 1975 r. z 65% do 75% podstawy jej wymiaru. Zwiększone zostały również podstawy wymiaru renty inwalidzkiej i rodzinnej (7500–9000 zł). Korzystniej

²² *Ustawa z 7 V 1987 r. o zmianie ustawy o szczególnych uprawnieniach kombatantów*, Dz. U. 1987, nr 14, poz. 84.

sformułowano artykuły ustawy dotyczące odpłatności za przejazdy publicznymi środkami transportu. Nie uległy istotnym zmianom uprawnienia inwalidów do świadczeń z tytułu ochrony zdrowia, pracy, naliczania okresów zatrudnienia na poczet rent i emerytur. Od 1 stycznia 1983 r. renty (emerytury) kombatantów podlegały rewaloryzacji i waloryzacji²³.

Przedstawione rozwiązania prawne, zwłaszcza te z lat 70., bez wątpienia tworzyły nową jakość w polityce społecznej wobec kombatantów. Warto bowiem pamiętać, że oprócz uprawnień rentowo-emerytalnych i skomplikowanego systemu innych przywilejów istotny wpływ na sytuację materialną tej grupy społecznej miały fundusze rozdzielane przez UdSK i związki kombatanckie, w tym przede wszystkim przez ZBoWiD. Wiadomości na ten temat, zachowane w poddanych kwerendzie materiałach archiwalnych, nie są kompletne, ale pozwalają na przynajmniej zarysowanie tego ważnego problemu o różnorodnych reperkusjach, w tym także politycznych.

Efekty realizacji nowej polityki wobec kombatantów

Z materiałów UdSK zawierających oceny sytuacji materialnej kombatantów wynika, że w latach 1973–1980 związki kombatanckie przyjęły ponad 330 tys. nowych członków i ich liczba w styczniu 1981 r. wynosił w sumie ponad 700 tys. osób, w tym 85 tys. członków rodzin. Z tej liczby 55% to żołnierze regularnych sił zbrojnych walczących na wszystkich frontach II wojny światowej (żołnierze Września 1939 r., ludowego Wojska Polskiego i Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, walczący w Armii Radzieckiej i innych armiach sojuszniczych), a następnie według liczebności: członkowie ruchu oporu przeciwko hitlerowskiemu okupantowi w Polsce i innych krajach, żołnierze Wojska Polskiego, funkcjonariusze MO i SB walczący o utrwalanie władzy ludowej w pierwszych latach powojennych, byli więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych, uczestnicy powstania wielkopolskiego i powstań śląskich oraz przedstawiciele pozostałych, nielicznych środowisk (organizatorzy i nauczyciele tajnego nauczania oraz uczestnicy rewolucji październikowej i wojny domowej w Hiszpanii)²⁴.

Kombatanci, emeryci lub renciści korzystali z trzech podstawowych systemów świadczeń: zaopatrzenia inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin, emerytur i rent wyjątkowych oraz powszechnego systemu emerytalnego pracowników i ich rodzin, względnie systemów pokrewnych.

W styczniu 1981 r. ze świadczeń z ustawy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych korzystało 65 tys. osób, z czego 31 tys. z tytułu inwalidztwa w związku z pobytem w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. Z ogólnej liczby inwalidów wojennych 10,5% zaliczono do I grupy inwalidztwa, 47,5% – do II i 42%

²³ M. Łukowicz, *op. cit.*, s. 10–24.

²⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN), Urząd do Spraw Kombatantów (dalej – UdSK), sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981, k. 5–6.

– do III. Z tej grupy 18,7 tys. osób byli to członkowie rodzin pozostałych po poległych żołnierzach oraz po zmarłych inwalidach wojennych – kombatantach.

W efekcie scharakteryzowanych wcześniej ustaw nastąpił wzrost liczby przyznanych świadczeń. O ile w 1973 r., czyli przed przyjęciem nowych rozwiązań w ustawie z 29 maja 1974 r., liczba rent wypłacanych inwalidom i ich rodzinom wynosiła ok. 28 tys., o tyle w 1980 r. wzrosła trzykrotnie, do 84 tys.²⁵.

Tabela 1

Renty inwalidów wojennych i więźniów obozów koncentracyjnych wypłacane w latach 1973–1984

Lata	Liczba rent				Wzrost w % (1973=100%)
	inwalidów wojennych	więźniów obozów koncentracyjnych	rodziny po inwalidach wojennych	ogółem	
1973	16 000	–	12 000	28 000	–
1974	24 700	–	17 000	41 700	150
1975	27 135	–	17 600	44 733	160
1976	31 550	11 480	18 498	61 528	220
1977	34 900	27 114	18 739	80 753	289
1978	36 341	32 211	19 049	87 601	313
1979	35 918	32 094	18 871	86 883	310
1980	34 900	30 700	18 700	84 300	300
1981	34 752	29 119	–		
1982	32 246	26 667	–		
1983	30 893	27 359	–		
1984	29 706	26 865	24 480	81 051	290

Źródło: AAN, UMdSK, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatanatów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 7; Urząd do Spraw Kombatanatów (dalej – UdSK), sygn. 9, Informacja zespołu socjalnego UdSK o działalności socjalno-rentowej Urzędu w 1984 r. i zadania w tym zakresie spraw na 1985 r., k. 26; sygn. 8, Analiza działalności Urzędu w zakresie spraw rentowych w 1983 r. z uwzględnieniem problematyki rent inwalidów wojennych i wojskowych, Warszawa, 23 II 1984 r., k. 21. Nieco inne dane dla 1975 r. zob. *ibidem*, UMdSK, sygn. 1/116, Informacja dotycząca realizacji świadczeń rentowych i społecznych w 1976 r., k. 190.

Kolejną częścią świadczeń kombatanckich były emerytury i renty przyznawane lub podwyższane w drodze wyjątku oraz renty specjalne. Renta wyjątkowa, jak już wcześniej wzmiankowano, miała na celu zapewnienie środków utrzymania tym kombatancom, i rodzinom po nich, którzy nie uzyskali świadczeń emerytalno-rentowych z tytułu zatrudnienia, prowadzenia działalności rzemieślniczej lub gospodarstwa rolnego, bądź tym, których ustawowe świadczenia były niższe od przeciętnych. Pod koniec 1980 r.

²⁵ *Ibidem*, k. 7–8.

było wypłacanych ok. 62 tys. emerytur i rent przyznanych lub podwyższonych w drodze wyjątku, w tym 40 tys. świadczeń dla kombatantów i 22 tys. dla rodzin pozostałych po kombatantach. Średnia wysokość takich świadczeń (z uwzględnieniem przysługujących dodatków) wzrosła w latach 1974–1980 z 1300 zł do 2300 zł dla kombatantów i z 900 do 1900 zł dla rodzin po nich. Od 1 stycznia 1981 r. wszystkie przyznane (podwyższone) przed tym dniem świadczenia wzrosły w wyniku doraźnej podwyżki wprowadzonej zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z 6 września 1980 r. o 300 zł miesięcznie, tj. do wysokości wtedy obowiązujących najniższych emerytur i rent. Wśród pobierających świadczenia wyjątkowe 65% przekroczyło wówczas 70 lat.

Liczba wypłacanych w latach 1981–1983 świadczeń wyjątkowych wynosiła: dla kombatantów: w 1981 – 36 700, w 1982 – 37 302, w 1983 – 33 386, a dla ich rodzin – odpowiednio: 23 861, 24 253 i 21 707²⁶.

Ustalenia dotyczące liczby przyznanych świadczeń zawiera tabela 2.

Tabela 2

Świadczenia przyznane kombatantom w trybie wyjątkowym w latach 1974–1984

Rok przyznania	Liczba przyznanych świadczeń
1973	4750
1974	7800*
1975	12 100
1976	7000
1977	10 275
1978	7989
1979	4500
1980	2773
1981	6460
1982	3865
1983	1000
1984	980

* Według innych danych – 7763.

Źródło: AAN, UdSK, sygn. 9, Informacja zespołu socjalnego UdSK, k. 24; UMdSK, sygn. 1/116, Informacja dotycząca realizacji świadczeń rentowych i społecznych w 1976 r., k. 190; sygn. 1/111, Notatka informacyjna dotycząca wykonania zadań przez zespół na odcinku realizacji spraw związanych z opracowywaniem wniosków na renty specjalne i wyjątkowe w roku 1974, k. 69.

Jeśli wierzyć analizowanym źródłom, zmiany w tym zakresie wynikały przede wszystkim z regulacji dotyczących emerytur i rent dla rolników. W 1973 r. ok. 80% wniosków o świadczenia wyjątkowe pochodziło ze środowiska chłopskiego. Starzy, schorowani ludzie nie mogli dłużej pracować na roli, a obowiązujące wówczas przepisy zapewniały im bardzo niską rentę w zamian za przekazanie ziemi na Skarb Państwa. Ponadto

²⁶ *Ibidem*, sygn. 8, Analiza działalności urzędu w zakresie spraw rentowych w 1983 r., z uwzględnieniem problematyki rent inwalidów wojennych i wojskowych, Warszawa, 23 II 1984 r., k. 18.

wielu miało zbyt małe gospodarstwa, aby w zamian za ich przekazanie otrzymać rentę²⁷. Z kolei korzystna zmiana zasad przekazywania ziemi w ustawie z 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym i innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin sprawiła, że zainteresowanie świadczeniami wyjątkowymi spadło. Po 1981 r., zdaniem analityków, wyczerpywała się liczba osób potrzebujących takiej pomocy, a gwałtowny ich spadek w 1983 r. został spowodowany zaniechaniem podwyższania nabytych świadczeń emerytalno-rentowych z innych źródeł w ustawie z 26 maja 1982 r.²⁸

W analizowanym okresie kilka tysięcy kombatantów otrzymywało przyznane przez prezesa Rady Ministrów renty specjalne dla osób szczególnie zasłużonych dla PRL; w latach 1973–1980 na wnioski ministra do spraw kombatantów przyznano bądź podwyższono ok. 1300 takich rent²⁹.

Zdecydowana większość kombatantów i ich rodzin (ok. 200 tys. na początku 1981 r.) pobierała świadczenia z powszechnego systemu emerytalnego pracowników i ich rodzin (ok. 60%) oraz z systemów pokrewnych (dla wojskowych, funkcjonariuszy MO i SB, rzemieślników, rolników, twórców itp.).

Kombatanci korzystali z bezpłatnej powszechnej opieki zdrowotnej, a członkowie ZOŹ z lecznictwa wojskowego. W wielu województwach stworzono dla nich udogodnienia, wydzielając przychodnie lub godziny przyjęć lekarza. Zgodnie z ustawą inwalidzi wojenni korzystali z prawa do leczenia sanatoryjnego przynajmniej raz na 3 lata.

Według danych w 1971 r. ok. 3 tys. kombatantów skorzystało z bezpłatnych pobytów w sanatoriach i domach leczniczo-wypoczynkowych³⁰. W 1976 r. planowano uzyskać lub zakupić z różnych instytucji i dostarczyć organizacjom kombatanckim nieodpłatnie 4554 skierowania sanatoryjne i profilaktyczno-lecznicze (w 1975 r. – 4193; 1974 r. – 3810; 1973 r. – 3362) oraz 2323 wczasowe (w 1975 r. – 1521; 1974 r. – 468; 1973 r. – 154)³¹. W sumie w latach 1973–1980 skierowano na leczenie sanatoryjne 33 tys. kombatantów, a ok. 11 tys. na wczasy³².

Według danych Zespołu Spraw Socjalnych UdSK, w 1972 i 1974 r. kombatanci uzyskali niewielką liczbę miejsc w sanatoriach – ok. 300 rocznie. Urząd do Spraw Kombatantów w następnych latach dysponował następującą liczbą skierowań do sanatoriów: 1975 r. – 3665, 1976 r. – 4338, 1977 r. – 4847, 1978 r. – 4804, 1979 r. – 5106, 1980 r. – 8131, 1981 r. – 9396, 1982 r. – 9767, 1983 r. – 9918, 1984 r. – 10 161, 1985 r. – 10 670. Począwszy od 1981 r. ponad 40% liczby kombatantów udających się do sanatorium kierowano do własnej

²⁷ *Ibidem*, UMdSK, sygn. 1/111, Projekt programu poprawy w latach 1973–1976 świadczeń rentowych i socjalnych dla kombatantów i ich rodzin, k. 19.

²⁸ *Ibidem*, UdSK, sygn. 6, Informacja z działalności Urzędu do Spraw Kombatantów (projekt), k. 52.

²⁹ *Ibidem*, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 8–10.

³⁰ *Ibidem*, UMdSK, sygn. 1/116, Świadczenia socjalne dla kombatantów w PRL, 1977 r., k. 292.

³¹ *Ibidem*, Informacja dotycząca realizacji świadczeń rentowych i społecznych w 1976 r., k. 190.

³² *Ibidem*, UdSK, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 10–11.

placówki – oddanego do użytku rok wcześniej sanatorium „Kombatant” w Kołobrzegu. Poza tym ok. 400 skierowań było przekazywanych instytucjom kombatanckim przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i 300 przez Ministerstwo Obrony Narodowej, pozostałe pochodziły z 27 państwowych przedsiębiorstw uzdrowiskowych. 1% skierowań otrzymywał ZOŻ (co miało w pełni zaspokajać potrzeby), 20% – ZIW, 79% – ZBoWiD.

Sami zainteresowani oceniali ten stan jako zły. Oznaczało to bowiem, że w latach 80. ok. 700 tys. kombatanatów przekazywano ok. 10 tys. skierowań rocznie. Urząd do Spraw Kombatanatów oceniał, że zgłaszane potrzeby leczenia uzdrowiskowego były zaspokajane w ponad 60%³³.

Proces starzenia się tej grupy (na początku 1981 r. szacowano, że 6 tys., razem z członkami podopiecznymi, wymagało codziennej pomocy) powodował, że rosło zapotrzebowanie na pomoc społeczną. W 1980 r. UdSK zawarł z PCK porozumienie w tej sprawie.

Zmiany demograficzne (o czym dalej) powodowały, że instytucje kombatanckie skupiły wysiłki na tworzeniu domów opieki dla swych członków i podopiecznych. Do 1974 r. dysponowały 4 domami kombatanta z 400 miejscami (we Włociborzu k. Koszalina, w Poznaniu, Łodzi i Warszawie). W latach 1975–1980 zbudowano ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Zdrowia domy kombatanta w Zielonej Górze, Miliczu i Olsztynie, a ze środków Państwowego Funduszu Kombatanatów – w Opolu. W państwowych domach opieki społecznej w Białymstoku i Kielcach uzyskano 150 miejsc dla kombatanatów. Na początku 1981 r. we wszystkich tych placówkach zamieszkiwało 1110 kombatanatów i członków ich rodzin, kolejny tydzień przebywał w innych domach opieki społecznej, a ok. 500 oczekiwało na miejsca³⁴.

W 1986 r. funkcjonowało 11 domów kombatanta (2 w Warszawie, po jednym w Otwocku, Poznaniu, Łodzi, Rzeszowie, Miliczu k. Wrocławia, Opolu, Zielonej Górze, Włociborzu i Olsztynie). Zamieszkiwało w nich ok. 1300 osób. Poza tym w wydzielonych dla kombatanatów miejscach w państwowych domach pomocy społecznej w Kielcach, Białymstoku i Szczecinie mieszkało ok. 160 weteranów i członków ich rodzin, a w innych placówkach tego typu – ok. 1000 osób. W budowanych od 1973 r. spółdzielczych domach kombatanta (w 1986 r. było ich 5) mieszkało 880 osób. Urząd do Spraw Kombatanatów uzyskał, partycypując w kosztach, 50% miejsc w Domu Kombatanta i Weterana Pracy w Radomiu (w 1986 r. w trakcie zasiedlania)³⁵.

W latach 70. podjęto inicjatywy mające poprawić sytuację mieszkaniową weteranów. W grudniu 1973 r. zostało podpisane porozumienie między UdSK i Centralnym Związkiem Spółdzielni Budownictwa Mieszkaniowego w sprawie poprawy sytuacji

³³ *Ibidem*, sygn. 10, Zespół Spraw Socjalnych, Informacja o korzystaniu kombatanatów z lecznictwa uzdrowiskowego z puli skierowań sanatoryjnych będących w dyspozycji Urzędu do Spraw Kombatanatów, Warszawa 20 X 1986 r., k. 131–133.

³⁴ *Ibidem*, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatanatów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 11–12.

³⁵ *Ibidem*, sygn. 10, Zespół Spraw Socjalnych, Pomoc i opieka nad kombatanatami w podeszłym wieku, samotnymi i nie w pełni sprawnymi, Warszawa, październik 1986 r., k. 146.

mieszkaniowej kombatantów inwalidów będących członkami spółdzielni mieszkaniowych. Zakładało ono przydzielanie, zamianę i adaptację mieszkań dostosowanych do ich potrzeb³⁶.

Ważną częścią pomocy dla środowisk kombatanckich były doraźne zapomogi. Według niepełnych danych, w 1984 r. ZBoWiD udzielił ich 64 tys. (w wysokości od 10 tys. do 15 tys. zł), ZIW – 12 tys., ZOŻ – 1200, a UdSK – 1336. Oznaczało to, że 12% środowiska kombatanckiego korzystało z tej formy pomocy finansowej³⁷.

Formą dowartościowania zasług kombatanckich była tzw. polityka orderowania. Posiadanie najważniejszych odznaczeń i orderów oznaczało przyznanie znacznego dodatku do renty i emerytury (tabela 3).

Tabela 3

Odnaczenia nadane osobom zrzeszonym w organizacjach kombatanckich (ZBoWiD, ZIW i ZOŻ) w latach 1972–1985

Rok	Odnaczenia nadane we wszystkich organizacjach				
	orderowe	nieorderowe	razem	w tym ZBoWiD	
				orderowe	nieorderowe
1972	1316	13 552	14 868	484	12 538
1973	5040	23 573	28 613	4155	23 443
1974	4916	32 091	37 007	4212	29 786
1975	16 468	32 919	49 387	14 762	30 054
1976	6181	34 837	41 018	5391	33 136
1977	5055	31	5086	4286	26
1978	5128	17	5145	4502	16
1979	5206	20	5226	4494	17
1980	5224	8904	14 128	4591	8290
1981	10 025	18	10 043	8816	7
1982	10 429	23 603	34 032	8900	16 864
1983	9063	17 188	26 251	8080	15 101
1984	5460	16 412	21 872	4889	13 592
1985	3298	7606*	10 904*	2989	5470
Ogółem	92 809	210 771*	303 580	80 551	188 340

* W zestawieniu nie uwzględniono odznaczeń państwowych nadanych przez Radę Państwa osobom niezrzeszonym w organizacjach kombatanckich (również pośmiertnie), w tym Krzyże Oświęcimskie i Medale 40-lecia Polski Ludowej. Ponadto na wniosek Urzędu minister obrony narodowej nadał kombatantom 394 medale „Za zasługi dla obronności kraju”.

Źródło: AAN, UdSK, sygn. 10, Informacja o honorowaniu kombatantów odznaczeniami państwowymi w 1985 r. oraz zadania w latach 1986–1990 w świetle wytycznych Komisji Odnaczeń Państwowych Rady Państwa, z 17 I 1986 r. oraz wniosków z posiedzenia prezydium ZG ZBoWiD, z 23 I 1986 r., Materiał na posiedzenie kolegium prezesa urzędu, z 25 III 1986 r., k. 8.

³⁶ *Ibidem*, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 12.

³⁷ *Ibidem*, sygn. 9, Informacja Zespołu Socjalnego UdSK o działalności socjalno-rentowej Urzędu w 1984 r. i zadania w tym zakresie spraw na 1985 r., k. 16.

Według szacunków UdSK na początku 1981 r. odznaczenia uprawniające do otrzymania dodatku do renty i emerytury miało ok. 15% kombatantów³⁸.

Położenie materialne kombatantów

Wskazane wcześniej najważniejsze elementy systemu uprawnień bez wątpienia miały wpływ na sytuację bytową kombatantów. Zanim zostanie ona scharakteryzowana, konieczne wydaje się dokonanie próby ustalenia podstawowych danych na temat składu społeczno-demograficznego analizowanej grupy.

Z danych UdSK wynika, że spośród ponad 700 tys. kombatantów (w styczniu w 1981 r.) ponad 40% z nich przekroczyło 65 rok życia, a ok. 50% pracowało zawodowo w gospodarce uspołecznionej, we własnych gospodarstwach rolnych lub prowadziło warsztaty rzemieślnicze. Pozostali utrzymywali się ze świadczeń emerytalnych i rentowych różnych systemów³⁹.

Środowisko kombatanckie w tym okresie starzało się i wymierało. Coraz mniej utrzymywało się z pracy zarobkowej. Tę konstatację potwierdzają szczegółowe dane statystyczne dotyczące ZBoWiD-u (skupiającego w latach 80. ponad 90% ogółu kombatantów) i innych związków kombatanckich (ZOŻ i ZIW).

Tabela 4

Członkowie ZBoWiD według wieku (stan na 31 grudnia 1983 r.)

Wiek	Członkowie zwyczajni		Członkowie podopieczni		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
40–50	6928	1,10	1023	1,20	7951	1,10
51–60	166172	26,70	15546	18,00	181718	25,60
61–70	256701	41,20	27430	31,80	284137	40,10
71–75	113354	18,20	19041	22,10	132395	18,70
76–80	55588	8,90	13203	15,30	68791	9,70
80 i więcej	23933	3,90	10026	11,60	33959	4,80
Ogółem	622 676	100,00	86 269	100,00	708 951	100,00

Źródło: AAN, UdSK, sygn. 7, Informacja o stanie ilościowym związków kombatanckich, wydanych zaświadczeniach, strukturze oraz zatrudnieniu w zarządach głównych i wojewódzkich ZBoWiD, ZIW i ZOŻ, 31 XII 1983 r., k. 143.

Pod koniec 1983 r. 65,5% członków ZBoWiD-u mieszkało w mieście, 34,5% – na wsi, 25,26% pracowało zawodowo, a 74,74% stanowili emeryci i renciści. Z ogółu pracujących 29,2% prowadziło gospodarstwo rolne, 42,6% pracowało w zakładach produkcyjnych, 18,2% – w administracji, 6,84% stanowili

³⁸ *Ibidem*, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji społecznej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 14.

³⁹ *Ibidem*, k. 5–6.

chłopi-robotnicy, a 3,15% – robotnicy rolni. W 1983 r. do ZBoWiD-u wstąpiło 79 556 osób, z czego 69 266 otrzymało status członków zwyczajnych, a 10 290 – podopiecznych. W tym czasie zmarło 27 607 członków, z czego zwyczajnych – 24 491, podopiecznych – 3116.

Związek Inwalidów Wojennych 31 grudnia 1983 r. liczył 71 692 członków, w tym zwyczajnych 59 141 i 12 155 nadzwyczajnych (podopiecznych). W stosunku do 1982 r. Związek powiększył się o 2532 członków, w tym 1714 członków podopiecznych.

W tym samym czasie ZOŻ liczył 751 członków, (516 zwyczajnych i 235 nadzwyczajnych) 399 z nich było zaliczonych do I grupy inwalidzkiej⁴⁰.

Dane o strukturze wiekowej członków ZBoWiD-u w 1986 r. zob. tabela 5.

Tabela 5

Struktura wieku kombatantów zrzeszonych w ZBoWiD w 1986 r.

Członkowie	Grupa wiekowa						Ogółem
	do 65 lat		66–75		76 lat i więcej		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
Zwyczajni	302 178	43,9	293 972	42,7	92 233	13,4	688 383
Podopieczni	35 016	34,0	40 943	39,7	27 041	26,3	103 000
Ogółem	337 194	42,6	334 915	42,3	119 274	15,1	791 383

Źródło: AAN, UdSK, sygn. 10, UdSK, Zespół Spraw Socjalnych, Pomoc i opieka nad kombatantami w podeszłym wieku, samotnymi i nie w pełni sprawnymi, Warszawa, październik 1986 r., k. 139.

W 1986 r. zatrudnionych było 17,5% kombatantów. Zdecydowana większość z nich to emeryci i renciści, z których co najmniej $\frac{2}{3}$ stanowili inwalidzi (wojenni i z tzw. ogólnego stanu zdrowia)⁴¹.

Jaka była sytuacja materialna tej grupy? Mimo że materiały źródłowe na ten temat są szczątkowe, można jednak poczynić przynajmniej podstawowe ustalenia. W czerwcu 1974 r. minister do spraw kombatantów Mieczysław Grudzień pisał do premiera Piotra Jaroszewicza, że w ZBoWiD-zie liczącym 352 tys. członków zwyczajnych 112 tys. utrzymywało się z emerytur i rent, z tego 77 tys. osób pobierało świadczenia nieprzekraczające 2 tys. zł miesięcznie. Do tej liczby należy dodać ok. 30 tys. członków podopiecznych utrzymujących się z emerytur i rent do 1500 zł miesięcznie. W podobnej sytuacji znajdowało się ponad 27 tys. członków ZIW i ZOŻ, tj. ok. 50% stanu

⁴⁰ *Ibidem*, sygn. 7, Informacja o stanie ilościowym związków kombatanckich, wydanych zaświadczeniach, strukturze, oraz zatrudnieniu w zarządach głównych i wojewódzkich ZBoWiD-u, ZIW i ZOŻ, 31 XII 1983 r., k. 143–144.

⁴¹ *Ibidem*, sygn. 10, Zespół Spraw Socjalnych, Pomoc i opieka nad kombatantami w podeszłym wieku, samotnymi i nie w pełni sprawnymi, Warszawa, październik 1986 r., k. 139.

tych organizacji. W sumie blisko 140 tys. kombatantów z powodu stosunkowo niskich emerytur i rent, a także zaawansowanego wieku i nie najlepszego stan zdrowia zwracało się bądź też oczekiwało pomocy materialnej od macierzystych organizacji⁴².

Z informacji szczegółowych dotyczących poszczególnych grup kombatanckich wynika, że na 1 stycznia 1974 r. do ZBoWiD-u należało 25 873 byłych więźniów obozów koncentracyjnych i więźniów hitlerowskich oraz członków ich rodzin. Szacowano, że mogło do niego nie należeć ok. 2–3 tys. spośród tych więźniów. W 1975 r. emerytury i renty pobierało ok. 10–12 tys. zbowidowców, z tego 7–9 tys. z powszechnego zaopatrzenia emerytalno-rentowego. Pozostali otrzymywali świadczenia na podstawie decyzji premiera lub ministra pracy, płac i spraw socjalnych (renty przyznawane przez premiera to średnio 2 tys., przez ministra – 1800 zł)⁴³.

Dane dotyczące inwalidów wojennych wskazują, że w styczniu 1981 r. ok. 25%, tj. 17 tys. osób nie pracowało i utrzymywało się wyłącznie z rent inwalidzkich w wysokości od 2450 zł do 4600 zł. Kolejne 25%, tj. 17 tys. osób to inwalidzi, którzy nie pracowali, ale pobierali wraz z rentą inwalidzką połowę emerytury (lub odwrotnie) i których świadczenia w zasadzie nie przekraczały 6 tys. zł miesięcznie. Około 10% inwalidów, tj. 7 tys. osób pobierało świadczenia emerytalno-rentowe w wysokości ponad 6 tys. zł miesięcznie, z tej liczby ok. 600 otrzymywało więcej niż 10 tys. zł. Pozostałe 40% (ok. 27 tys.) stanowili inwalidzi wojenni, w tym b. więźniowie obozów koncentracyjnych, którzy pracowali i oprócz uposażenia pobierali renty inwalidzkie w wysokości od 2450 do 3500 zł. Wśród 18 tys. członków rodzin pozostałych po poległych żołnierzach i zmarłych inwalidach wojennych ok. 13 tys. osób od 1 stycznia 1981 r. pobierało świadczenia rentowe w wysokości 2300 zł miesięcznie, a ok. 5 tys. – nieco wyższe, ale nieprzekraczające 3500 zł miesięcznie. Dla ok. 90% wszystkich uprawnionych renta rodzinna była jedynym źródłem utrzymania. Średnie wielkości rent inwalidów wojennych zob. tabela 6.

Tabela 6

Renty inwalidów wojennych w latach 1974–1980

Wyszczególnienie	Rok							
	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Średnia wysokość renty pod koniec roku (zł)	1270	1700	2020	2330	3150	3226	3350	3630
Wzrost % (1973 = 100%)	–	134	159	183	248	254	264	286

Źródło: AAN, UdSK, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 9.

⁴² *Ibidem*, UMdSK, sygn. 1/111, Mieczysław Grudzień do członka Biura Politycznego KC PZPR, prezesa Rady Ministrów Piotra Jaroszewicza, 18 VI 1974 r., k. 103.

⁴³ *Ibidem*, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. XI.732, Minister PPSiS do prezesa Rady Ministrów Piotra Jaroszewicza, Warszawa, 14 VIII 1975 r., k. nlnb.

W tej grupie w najgorszej sytuacji znajdowali się ciężko poszkodowani inwalidzi I i II grupy, którzy nie mogli podjąć zatrudnienia, nie nabyli uprawnień do emerytury oraz ci inwalidzi-emeryci, których świadczenia emerytalno-rentowe obliczono dość dawno, od stosunkowo niskich zarobków. Dotyczyło to w sumie ok. 40% inwalidów wojennych, którzy utrzymywali się wraz z rodzinami ze świadczeń w granicach 2450–5000 zł miesięcznie⁴⁴.

Dużo bardziej kompleksową ocenę poziomu życia, w tym sytuacji materialnej kombatantów umożliwiającą badania UdSK przeprowadzone w maju 1974 r. na podstawie ponad 360 tys. ankiet wypełnionych przez członków i podopiecznych ZBoWiD, ZIW i ZOŻ. W aktach UdSK zachowały się jedynie analizy dokonane na podstawie 15 520 ankiet, które napłynęły z b. okręgu ZBoWiD w Bydgoszczy. Trudno na obecnym etapie badań stwierdzić, na ile ich wyniki można ekstrapolować na cały kraj. Uprawnione jest jednak wskazanie na tej podstawie pewnych tendencji, charakterystycznych nie tylko dla kombatantów z tego regionu.

Z badań wynika, że najliczniejszą grupą w ZBoWiD-zie byli żołnierze walczący na wszystkich frontach II wojny światowej – 52,7%, w tym żołnierze Września 1939 r. – 34,1%, następnie więźniowie obozów koncentracyjnych i aresztów hitlerowskich – 12,6%, uczestnicy ruchu oporu (AL, BCh, AK) – 11,0%, uczestnicy walk z reakcyjnym podziemiem – 9,3%, oraz powstańcy wielkopolscy – 9,2%. Znikomą liczbę stanowili *bojownicy walk z siłami reakcji i faszyzmem 1918–1939*, żołnierze polskich formacji wojskowych walczący o niepodległość Polski w I wojnie światowej, dąbrowszczacy, uczestnicy rewolucji 1905 lub 1917 r. oraz powstańcy śląscy – 63 osoby. Wśród ogółu badanych było 550 inwalidów (4%).

Większość kombatantów stanowili mężczyźni (77,5% ankietowanych członków i podopiecznych). W wieku emerytalnym (66 lat i więcej) było 63,6% z nich; wskaźnik rodzin po kombatantach w wieku emerytalnym (od 61 lat wzwyż) wyniósł 88,8%. Ponad 59% respondentów (w mieście i na wsi) prowadziło gospodarstwo domowe samotnie lub tylko ze współmałżonkiem, 60,8% zamieszkiwało w miastach, 39,2% – na wsi. 43,6% ogółu ankietowanych kombatantów należało do organizacji politycznych, w tym do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) – 32,2%, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL) – 8,9%, Stronnictwa Demokratycznego (SD) – 2,5%. Wśród kombatantów inwalidów do PZPR należało 38,25%, ZSL – 5,3%, i do SD – 3,5%.

Z pracy utrzymywało się 55% kombatantów, 45% korzystało z rent i emerytur. Wśród uprawnionych rodzin po kombatantach utrzymujący się z pracy stanowili 17%; korzystający z rent i emerytur – 83%. Głównym źródłem utrzymania kombatantów i członków rodzin po nich było wówczas wynagrodzenie za pracę,

⁴⁴ *Ibidem*, UdSK, sygn. 1/114, Informacja o sytuacji socjalnej kombatantów i propozycje rozwiązań w latach 1981–1985 obecnie występujących problemów w środowisku kombatanckim, Warszawa, styczeń 1981 r., k. 7–8.

a także przychód z gospodarstwa rolnego lub dochód z własnego zakładu pracy (46,3%), dla reszty – renty i emerytury.

Dochody kombatantów z pracy zawodowej, według deklaracji w ankietach, wynosiły: do 1000 zł – 6,3% (w mieście – 3,4%, na wsi – 11,1%); 1001–3000 zł – 50,3% (45,5% – w mieście, i 57,7% – na wsi); 3001–5000 zł – 24,3% (w mieście – 26%, na wsi – 21,6%); powyżej 5000 zł – 19,1% (w mieście – 25,1%, na wsi – 9,6%). Z emerytury utrzymywało się 23,1% kombatantów, 26,9% kombatantów inwalidów i 10,7% rodzin po kombatantach. Wysokość ich emerytur wynosiła: do 1000 zł – 1,3%; 1001–1500 zł – 11,2%; 1501–2000 zł – 31,2%; 2001–3000 zł – 47,6%; 3001–5000 zł – 7,6%; powyżej 5000 – 1,3%. Z renty utrzymywało się 28,5% ankietowanych kombatantów i rodzin po nich, w tym 17,5% kombatantów, 46,4% kombatantów inwalidów i 72,6% rodzin po kombatantach. Renty inwalidzkie jako podstawowe źródło utrzymania deklarowało 12,5% ankietowanych (11,8% kombatantów, 42,7% inwalidów i 7,8% rodzin po kombatantach). Renty wynosiły: do 1000 zł – 12%; 1001–1500 zł – 46,2%; 1501–2000 zł – 19,6%; 2001–3000 zł – 17,9%; 3001–5000 zł – 3,5%; powyżej 5000 zł – 0,8%. Ponadto dla 1,2% ankietowanych podstawowym źródłem utrzymania były renty specjalne, dla 2,4% – renty wyjątkowe, dla 1,4% – renty za przekazane gospodarstwo rolne; dla 9,7% – renty rodzinne.

Badania objęły również inne elementy określające sytuację bytową tej grupy. W samodzielnych mieszkaniach, w większości przeludnionych, mieszkało 90% ankietowanych. Ich standard nie był wysoki: tylko 38,9% mieszkań miało elektryczność, wodociąg, zlew i łazienkę, a 11,9% – gaz i centralne ogrzewanie.

Z lecznictwa sanatoryjnego korzystało 18,8% ankietowanych (najczęściej kombatanci inwalidzi – 28,4%), z czego 3,8% jeden raz w roku, raz na 2 lata – 5,1%, raz na 5 lat – 8,9%. Na zorganizowane wczasy wypoczynkowe wyjeżdżało 16,2%, nie korzystało z nich 83%, tłumacząc się głównie wysoką ceną lub brakiem skierowań⁴⁵.

Jako bardziej reprezentatywne należy traktować ogólnopolskie badanie przeprowadzone na podstawie analizy ankiet rozesłanych w 1974 r. przez Zespół Spraw Socjalnych UdSK za pośrednictwem ZIW wśród wszystkich zwyczajnych i nadzwyczajnych członków tej organizacji (55 385 na 31 grudnia 1974 r.). Ankiety wypełniło 27 070 osób, w tym 59,5% inwalidów wojennych, 9,5% inwalidów wojskowych (w tym 3,7% kombatantów), 7,1% pozostałych inwalidów wojennych (żołnierze Wehrmachtu) oraz 23,9% rodzin po inwalidach wojennych.

Około 75% ankietowanych wywodziło się ze środowiska b. żołnierzy regularnych sił zbrojnych i członków organizacji podziemnych z II wojny, w tym uczestników ruchu oporu w kraju (AL, AK, BCh – 9,1%; żołnierze polskich formacji wojskowych walczących o niepodległość w okresie I wojny światowej – 10,9%), 4,7% – uczestników

⁴⁵ *Ibidem*, UMdSK, sygn. 1/118, Ocena warunków socjalno-bytowych kombatantów oraz pozostałych po nich członków rodzin zrzeszonych w ZBoWiD-zie – b. okręg Bydgoszcz, oprac. E. Kaszewski i in., k. 5–31.

walk z reakcyjnym podziemiem, 3,7% stanowili b. więźniowie obozów koncentracyjnych i aresztów hitlerowskich, a resztę bojownicy o polskość ziem zachodnich i północnych, żołnierze oddziałów republikańskich podczas wojny domowej w Hiszpanii, powstańcy śląscy i wielkopolscy, uczestnicy rewolucji 1905 i 1917 r.

Emerytura była głównym źródłem utrzymania dla 8,8% badanych inwalidów wojennych i wojskowych oraz rodzin pozostałych po inwalidach wojennych, renty otrzymywało 60,1% ankietowanych, renty specjalne – 0,4%, renty wyjątkowe – 0,4%, renty dla b. żołnierzy zawodowych lub funkcjonariuszy MO – 1,5%, renty za przekazane gospodarstwo rolne – 0,2%, renty rodzinne – 14%, dochód z wynagrodzenia za pracę – 17,5%, dochód z gospodarstwa rolnego – 11,5%, a 2,2% miało inne dochody. Z 6200 inwalidów wojennych, dla których podstawą utrzymania była renta inwalidzka, ok. 3500 pobierało świadczenia w wysokości ok. 2000 zł miesięcznie, emeryturę otrzymywało 1700 z nich, z tego ok. 800 do 2000 zł miesięcznie.

W podstawie tej piramidy dochodów znajdowało się ok. 5 tys. osób o dochodach nieprzekraczających 1500 zł miesięcznie i 1900 otrzymujących mniej niż 1000 zł⁴⁶.

Reasumując, średni miesięczny dochód inwalidy wojennego wynosił 2966 zł, inwalidy wojskowego – 3277 zł, a rodziny po inwalidzie wojennym – 1555 zł.

Elektryczność, wodociąg, zlew i łazienkę miało 33,5% mieszkań inwalidów wojennych, a 21,6% – gaz i centralne ogrzewanie.

Z lecznictwa sanatoryjnego korzystało wówczas 16,8% ankietowanych, najczęściej raz na 5 lat; 13,2% ze zorganizowanych wczasów. Odznaczeń wojskowych nie posiadało 86% badanych, a 84% – państwowych.

Czy te badania można porównać z sytuacją materialną i poziomem życia ówczesnych Polaków? Czy przeciętny Polak kombatant (pracownik, emeryt, rencista, inwalida) żył lepiej czy gorzej niż przeciętny Polak w odpowiedniej grupie społecznej? Odpowiedź na te pytania jest trudna ze względu na brak kompletnych danych. Porównanie rozkładu dochodów kombatantów uzyskiwanych z pracy w 1974 r. w cytowanym badaniu bydgoskim z rozkładem wysokości płac w gospodarce uspołecznionej w październiku 1973 r. opublikowanym przez GUS (możliwe tylko orientacyjnie wobec częściowo różnego sposobu grupowania dochodów) zdaje się wskazywać, że w społeczności kombatanckiej proporcjonalnie więcej było osób w skrajnych grupach płacowych (do 1200 zł i powyżej 5 tys. zł miesięcznie), a mniej w średnich⁴⁷.

Dzięki statystyce GUS możemy porównywać przeciętne świadczenia emerytalno-rentowe kombatantów i osób uzyskujących je na podstawie innych systemów ubezpieczeniowych.

⁴⁶ *Ibidem*, sygn. 1/119, Ocena warunków socjalno-bytowych inwalidów wojennych oraz pozostałych po nich członków rodzin zrzeszonych w Związku Inwalidów Wojennych PRL, Warszawa, luty 1976 r., k. 13–39.

⁴⁷ Zob. *Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1975, s. 117, tab. 4 (156). Z danych GUS wynika, że w październiku 1973 r. 2% zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej otrzymywało płacę do 1200 zł miesięcznie (netto), 59,1% – 1201–3000 zł, 3001–5000 zł – 31,5%, powyżej 5000 zł – 7,4%.

Średnie wysokości rent i emerytur w latach 1955–1985 według wybranych systemów emerytalno-rentowych

	Rok					
	1955	1960	1970	1975	1980	1985
Przeciętna miesięczna renta i emerytura w złotych						
Ogółem	193	620	1149	1558	2775	9779
w tym na podstawie przepisów:						
O zaopatrzeniu emerytalnym pracowników	330	593	1080	1449	2494	8864
Górników	733	1428	2078	2453	5019	18 388
Rolników	–	–	683	1118	1999	6448
Inwalidów wojennych i wojskowych	70	465	893	1765	3189	14 515
Kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych	–	–	–	–	2541	12 209
Przeciętna miesięczna renta inwalidzka w złotych						
Ogółem	234	685	1016	1241	2394	8670
w tym na podstawie przepisów:						
O zaopatrzeniu emerytalnym pracowników	324	625	969	1241	2176	7551
Górników	757	1472	1786	2169	4523	13 889
Inwalidów wojennych i wojskowych	–	536	1001	2023	3765	17 122
Kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych	–	–	–	–	–	17 565
Przeciętna miesięczna renta rodzinna w złotych						
Ogółem	148	448	901	1223	2122	8338
w tym na podstawie przepisów:						
O zaopatrzeniu emerytalnym pracowników	298	450	890	1190	2068	7911
Górników	521	982	1518	1772	3058	11 956
Inwalidów wojennych i wojskowych	–	372	730	1379	2038	8186
Kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych	–	–	–	–	–	7387

Źródło: Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych 1946–1985, Warszawa 1987, tab. 5 (38), s. 38–39; tab. 11 (44), s. 46–47; tab. 13 (47), s. 50–51.

Z danych GUS wynika, że kombatanci, więźniowie obozów koncentracyjnych oraz inwalidzi wojenni zaczęli uzyskiwać świadczenia emerytalno-rentowe na poziomie wyższym (lub podobnym) niż wypłacane na podstawie przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników od lat 70. Ponadto warto zaznaczyć, że na 100 emerytur wypłacanych w Polsce w 1984 r. ponad 11 było podwyższonych z powodu wypłaty dodatku kombatanckiego. W przypadku rent inwalidzkich kombatantów (wraz z więźniami obozów koncentracyjnych) wskaźnik ten wynosił ponad 89, a rent inwalidów wojennych i wojskowych ponad 28⁴⁸. Jest to bez wątpienia efekt analizowanych wcześniej ustaw z 1974, 1975, a zwłaszcza z 1982 r.

Dokonane ustalenia zdają się wskazywać, że kombatanci, a zwłaszcza członkowie ZBoWiD-u byli grupą, która stawała się przedmiotem wzrastającej opieki ze strony państwa. Świadczą o tym kolejne akty prawne, zawierające coraz bardziej rozbudowane zapisy dotyczące przysługujących im świadczeń (w tym materialnych), należnych usług, dostępu do deficytowych dóbr itp. Jeżeli nawet założymy – na co wskazuje część zachowanych akt – że realizacja niektórych z tych zapisów stawała się trudna wobec pogarszającej się sytuacji ekonomicznej, to i tak wiele z nich (przede wszystkim te związane z pracą i świadczeniami rentowo-emerytalnymi) stwarzało podstawy do polepszenia ich warunków życia. Wskaźniki dotyczące ich sytuacji materialnej w latach 70. i 80. świadczą, że taka poprawa względem reszty społeczeństwa (a zwłaszcza emerytów i rencistów) rzeczywiście następowiała.

Stworzony system prawny umożliwiał dostęp do gwarantowanego przez państwo pakietu przywilejów, uprawnień i świadczeń pod warunkiem przynależności do grupy kombatantów. A o tym decydował przede wszystkim ZBoWiD. Ta świadomie budowana mocna pozycja związku sprawiała, że bez przynależności do niego dostęp do „pakietu” był jeżeli nie niemożliwy, to bardzo utrudniony. Ponadto ZBoWiD jako organizacja społeczna, hojnie subsydiowana przez państwo, udzielał wsparcia (również materialnego) swoim członkom na podstawie własnych decyzji.

Z drugiej strony, z politycznego punktu widzenia, nie ulegało wątpliwości, że najważniejsza peerelowska organizacja kombatancka jest tubą rządzących, współtworzy i realizuje komunistyczną propagandę i politykę historyczną.

Ta sytuacja tworzyła swojego rodzaju mechanizm konformizacyjny: stawiała przed trudnymi wyborami przede wszystkim te środowiska kombatanckie, które reprezentowały obozy ideowe opozycyjne wobec dominującej pozycji weteranów o komunistycznym rodowodzie. Ich dylemat można sformułować w postaci następującego pytania: czy za cenę dostępu do koszyka gwarantowanych dóbr i przywilejów (coraz ważniejszych w miarę starzenia się) godzi się wstępować do organizacji, z której celami i przekazem ideowym trudno się zgodzić, i której członkami są osoby w przeszłości należące do wzajemnie się zwalczających grup (np. akowcy

⁴⁸ *Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych 1946-1985*, Warszawa 1987, tab. 45 (78), s. 81.

i partyzanci podziemia antykomunistycznego oraz żołnierze i ubecy walczący z *bandami reakcyjnego podziemia*). Problem był dodatkowo skomplikowany przez to, iż próby tworzenia w organizacji struktur jednorodnych organizacyjnie i ideowo (np. kluby) nie były dobrze widziane przez reżimowy aparat zbawidowski.

Czy wiemy, na ile ten dylemat był ważny i jak go rozwiązywano? Pewne elementy odpowiedzi na to pytanie można odnaleźć we wskazanych wcześniej pracach dotyczących środowisk niezależnych kombatanatów funkcjonujących w PRL. Marek Jedynak twierdzi, że uprawnienia kombatanckie i inne świadczenia socjalne to *prawdopodobnie jedyny czynnik, który przez wiele lat faktycznie decydował o przyroście liczby członków organizacji (ZBoWiD – D.J.)*. W wielu przypadkach owe osoby były wyłącznie „martwymi duszami”, opłacającymi składki i wypełniającymi minima członkowskie, pozwalające na korzystanie z przysługujących im przywilejów⁴⁹. Podobnego zdania zdaje się być Niwiński, pisząc: *Ponieważ ZBoWiD stał się w zasadzie jedyną organizacją uprzywilejowaną w dostępie do przydzielanych przez państwo dóbr materialnych (wczasy, lekarstwa, odznaczenia państwowe, nagrody rzeczowe itp.), stał się dla kombatanatów istotną w życiu instytucją. Wielu żołnierzy AK, aby przeżyć, starało się o dodatkowe środki do życia, a najistotniejszym ich źródłem był właśnie ZBoWiD*⁵⁰.

Uprawniona wydaje się więc hipoteza, że wstępowanie do ZBoWiD-u z pobudek materialnych nie należało do rzadkości, a możliwe, że w latach 80. stało się coraz bardziej powszechne. Nie musiało to oznaczać (i nie oznaczało, co pokazało wiele lokalnych środowisk poakowskich) zgody na zbawidowski model ideologiczny, który zresztą podlegał również ewolucji. W miarę postępowania rozpadu systemu komunistycznego w Polsce pole manewru dla kombatanatów o niekomunistycznym rodowdzie się zwiększyło. Dynamika tego procesu – to temat na osobne, interesujące badania.

SUMMARY

Dariusz Jarosz, Social policy of the Polish People's Republic towards veterans during 1971–1989

In the 1970s and 1980s the communist authorities of Poland was expanded the system of entitlements and social provisioning for veterans. From a political point of view this was an important element of the legitimisation strategy of Edward Gierek and Wojciech Jaruzelski. This policy resulted in the provisions contained in the Parliament Laws: of 29 May 1974 about provisions for war and military invalids and their families; of 23 October 1975 about further increasing benefits for veterans and former prisoners of concentration camps; of 26 May 1982 about special rights for

⁴⁹ M. Jedynak, *op. cit.*, s. 331.

⁵⁰ P. Niwiński, *op. cit.*, s. 273.

veterans; of 14 December 1982 about amending the Law about provisions for war and military invalids and their families, and in the veteran-related provisions of the Law of 14 December 1982 about retirement benefits for employees and their families. The establishment of the Office for War Veterans on 15 June 1972, with the authority equal to government ministries (since 1982 as the central office reporting directly to the Prime Minister), should be regarded as an expression of the will to raise the profile of veterans' affairs in the state policy.

The acquisition of the privileges and rights was associated with membership of the state-licensed veteran unions, including first and foremost the Union of Fighters for Freedom and Democracy (ZBoWiD). This created serious moral dilemmas for those groups in opposition to the dominant role of communist veterans.

The collected data on the financial situation of the analysed group during the 1970s and 1980s suggest that it was becoming better and better compared to the rest of society (especially pensioners). Since the 1970s combatants, former prisoners of concentration camps, and war invalids began to receive pension benefits higher or equivalent to those paid under employee retirement regulations. They also benefited from the constantly expanded sanatorium-healing facilities of the state and of veteran unions.

РЕЗЮМЕ

Дариуш Ярош, Социальная политика ПНР в отношении ветеранов в 1971–1989 гг.

В 1970-е и 1980-е гг. XX века власти ПНР расширили систему прав и общественного обеспечения ветеранов. С политической точки зрения это был важный элемент легитимизирующих стратегий Эдварда Герка и Войтеха Ярузельского. Итогом этой политики стали записи в законах: о обеспечении инвалидов войны и их семей (29 мая 1974 г.); о дальнейшем увеличении помощи для ветеранов и узников концлагерей (23 октября 1975 г.); о особых правах ветеранов (26 мая 1982 г.); о изменении закона о обеспечении инвалидов войны и их семей (14 декабря 1982 г.), а также изменения в этом законе касающиеся работников в пенсионном возрасте и их семей. Проявлением воли повышения ранга ветеранских дел в госполитике следует считать создание 15 июня 1972 г. Управления по делам ветеранов, которое функционировало на правах министерства (с 1982 г. – как центральное управление в подчинении премьера).

Приобретение привилегий и прав было связано с принадлежностью к разрешенным государством ветеранским союзам, в первую очередь к Союзу борцов за свободу и демократию. Это создавало серьезную моральную дилемму для той среды, которая представляла идейно оппозиционный лагерь по отношению к доминирующей позиции ветеранов с коммунистическим родословием.

Собранные данные касающиеся материальной ситуации анализируемых групп в 1970-е и 1980-е гг. свидетельствует о том, что со временем становилась она все более качественной по сравнению с остальной частью общества (в особенности это касалось пенсионеров). Начиная с 1970-х гг. пенсионная помощь, которой пользовались ветераны, узники концлагерей и инвалиды войны была на более высшем (или похожем) уровне чем та, которая предоставлялась гражданам на основании нормативных актов о обеспечении пенсионных работников. Вышеперечисленные группы населения пользовались, также, все более расширенной санаторно-лечебной инфраструктурой государства и ветеранских союзов.